

Herbert Ludat (1910–1993)

Herbert Ludat należy do grona tych historyków-mediewistów niemieckich, którzy najbardziej przyczynili się do porozumienia i zbliżenia stanowisk między nauką historyczną w Niemczech i Polsce oraz intensywnie badali ważne dziedziny i aspekty wczesnej historii Polski i polskiej historiografii. To, że jedynie w ograniczonym zakresie stało się jego udziałem uznanie w Polsce, zostało spowodowane pewnymi okolicznościami naukowego żywota Ludata. Wróć jeszcze do tego problemu.

Herbert Ludat urodził się 17 kwietnia 1910 roku we wschodniopruskim Insterburgu (obecnie Czarniachowsk w obwodzie kaliningradzkim)¹. W latach 1916–1928 uczył się w berlińskim Königsstädtisches Realgymnasium, a następnie na Uniwersytecie Berlińskim im. Fryderyka Wilhelma studiował historię, sławistykę, germanistykę i filozofię. Spośród jego uniwersyteckich nauczycieli największy wpływ naukowy na Ludata wywarli: sławista Max Vasmer i historyk Willy Hoppe; bez przesady można stwierdzić, że ich wpływ zaważył na całej późniejszej drodze naukowej Ludata². W. Hoppe był wprawdzie ponadprzeciętnie zaangażowany w ideologię i politykę nazistowską, ale równocześnie, jako specjalista średniowiecznych dziejów Marchii Brandenburskiej i sąsiednich terenów, reprezentował nowatorskie i integrujące podejście do dziejów lokalnych. Nic więc zatem dziwnego, że wczesne zainteresowania naukowe Herberta Ludata skoncentrowały się na dziejach Brandenburgii z uwzględnieniem problematyki językowej (zwłaszcza toponomastycznej). Wymienić z tej dziedziny wypada pierwszą w ogóle publikację Ludata: *Der Name des Klosters Lehnin in Brandenburg* (ZfsP 10, 1933, s. 365–368), jak też *Die Namen der brandenburgischen Territorien* (FBPG 46, 1934, s. 166–175), *Beiträge zur brandenburgischen*

¹ Najobszerniejszym i bardzo kompetentnym opracowaniem życia i twórczości naukowej H. Ludata jest posłowie pióra Jana Marii Piskorskiego, Herbert Ludat (1910–1993) – historyk Słowiańszczyzny Zachodniej i stosunków polsko-niemieckich, w przygotowanej (i przetłumaczonej) przez tego uczonego antologii pism H. Ludata, Słowianie – Niemcy – Europa. Wybór prac, Marburg–Poznań 2000, s. 325–354. Zob. także K. Zernack, „Europa ostwärts der Elbe”. Zum Lebenswerk Herbert Ludats (1910–1993), JGMOD 44, 1996, s. 1–13; tenże, Mitteleuropa. Zum Tod des Historikers Herbert Ludat, Frankfurter Allgemeine Zeitung z 3.05.1993, s. 38; jak również wypowiedzi jubileuszowe: W. Knackstedt, w: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas NF 23, 1975, nr 1, s. 155–157; L. Dralle, tamże 35, 1985, nr 1, s. 158–159 i wspomnienia pośmiertne: J. Strzelczyk, w: RH 59, 1993, s. 165–167; A. Poppe, S. Trawkowski, w: KH 101, 1994, s. 118–121, a także autorefleksje Herberta Ludata towarzyszące reedycjom jego prac w Niemczech.

² Obu swoim nauczycielom poświęcił Ludat wspomnienia pośmiertne: H. Ludat, Willy Hoppe, JGMOD 9–10, 1961, s. 694–698; tenże, Max Vasmer, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas NF 11, 1963, s. 477–479.

Namenkunde (tamże 48, 1936, s. 327–350); *Frühgeschichte der Mark Brandenburg* (Brandenburgische Jahrbücher 4, 1936, s. 14–22). W 1936 roku pojawiła się zwięzła praca *Die Anfänge des Bistums Lebus* (tamże, s. 49–51), zapowiadająca gruntowne badania nad dawnymi dziejami biskupstwa w Lubuszu, silnie związanymi z historią Kościoła polskiego. Należy tu obszerna monografia *Bistum Lebus. Studien zur Gründungsfrage und zur Entstehung und Wirtschaftsgeschichte seiner schlesisch-polnischen Besitzungen* (Weimar 1942; reedycja: Hildesheim i in. 1993), która już po zakończeniu drugiej wojny światowej doczekała się obszernej, krytycznej dyskusji ze strony nauki polskiej³. Na jej podstawie Herbert Ludat habilitował się na Uniwersytecie Berlińskim w 1940 roku. Przebywając przed wojną naukowo w Polsce (w Krakowie i Lwowie), przedstawił na łamach „Sprawozdań Towarzystwa Naukowego we Lwowie” (16, 1936, s. 309) komunikat *Inwentarz biskupstwa lubuskiego*, a nawet otrzymał od prof. Franciszka Bujaka propozycję opublikowania w ramach serii rozpraw Lwowskiego Towarzystwa Naukowego ważnego źródła do dziejów tegoż biskupstwa – rejestru posiadłości z 1405 roku. Jak samokrytycznie wyznał po latach, ów „höchst ehrenvolle Angebot” został przez niego „nicht richtig gewürdigt und leider mißdeutet worden”. Publikacja urbarza, długo uchodzącego za zaginiony, doszła do skutku dopiero w 1965 roku pt. *Das Lebuser Stiftsregister von 1405. Studien zu den Sozial- und Wirtschaftsverhältnissen im mittleren Oderraum zu Beginn des 15. Jahrhunderts* (Teil 1, Wiesbaden 1965)⁴. Odbiła się ona znacznie przychylniejszym echem w nauce polskiej⁵ i należy stwierdzić, że wraz z monografią z roku 1942 stanowią podstawowe publikacje dotyczące społecznych i gospodarczych dziejów biskupstwa w Lubuszu.

Poprzez problematykę granicznego biskupstwa lubuskiego H. Ludat zbliżył się do średniowiecznych dziejów Polski, które już przed wojną stały się jedną z wiodących, a później wręcz wiodącą dziedziną badań tego uczonego. Wracając jednak jeszcze na chwilę do problematyki średniowiecznej Brandenburgii, nie sposób nie odnotować szeregu prac dotyczących tzw. *Kietze* (Kietze), czyli osad najczęściej usadowionych w bezpośrednim sąsiedztwie lub na peryferii wielu miast wschodnioniemieckich, zamieszkałych przeważnie (do tego poglądu przychylił się także Ludat) przez ludność słowiańską. Oprócz kilku artykułów szczegółowych (*Die Kietze auf der Dominsel in Brandenburg*, FBPG 47, 1935, s. 336–344; *Die Herkunft der mit dem Bestandteil „Kietz” gebildeten Familiennamen*, Zeitschrift für Mundartforschung [Teuthonista] 12, 1936, s. 26–40; *Die Kietzerschulzen*, Brandenburgia 45, 1936, nr 1–9, s. 21–28; *Die Bevölkerungsbewegung in den ostdeutschen Kietzen*, Archiv für Sippenforschung

³ Bardzo krytycznie ocenił ją Józef Matuszewski, O biskupstwie lubuskim. Uwagi krytyczno-polemiczne, CPH 2, 1949, s. 29–139. Krytycznie, aczkolwiek w sposób bardziej wyważony, ocenili ją w recenzjach: A. Gieysztor, w: PH 36, 1946, s. 169–174 i G. Labuda, w: RDSiG 10, 1948, s. 264–268.

⁴ Edycja ukazała się jako 9 tom założonej przez Ludata w Giessen serii wydawniczej „Giessener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des Europäischen Ostens”, stanowiącej pierwszy dział „Osteuropastudien der Hochschulen des Landes Hessen”. Planowany tom drugi się nie ukazał.

⁵ Recenzje: J. Matuszewski, w: ZH 32, 1967, nr 1, s. 125–129; K. Maleczyński, Sobótka 20, 1965, s. 579–583; S. Kuraś, w: KH 73, 1966, s. 706–709; Z. Zieliński, w: RDSiG 28, 1967, s. 78 nn.; Z. Wielgosz, Przyczynek do krytyki „Księgi uposażeń biskupstwa lubuskiego”, RH 33, 1967, s. 189–204.

und alle verwandten Gebiete 13, 1936, s. 263–267) Ludat w 1936 roku opublikował i przedstawił (w roku poprzednim na Uniwersytecie Berlińskim) jako doktorską monografię *Die ostdeutschen Kietze* (Bernburg 1936), której reprint, wzbogacony posłowiem autorskim (s. 231–238) i wykazem nowszej literatury przedmiotu, ukazał się w roku 1984⁶. Kilka lat później Jan Maria Piskorski krytycznie przedstawiając stan badań nad zagadnieniem chyż, podkreślił wybitne znaczenie prac Ludata⁷.

W tym samym 1936 roku ukazała się kolejna obszerniejsza praca Ludata, dotycząca problematyki żywo interesującej naukę polską; chodzi o monografię tajemniczej postaci Jaksy z podberlińskiego Kopnika (dawniej w polskiej nauce określano go „z Kopanicy”), który odegrał ważną rolę w procesie przechodzenia księstwa połabskich Stodoran (Hawelan) w ręce twórcy Marchii Brandenburskiej, Albrechta Niedźwiedzia (*Legenden um Jaxa von Köpenick. Deutsche und slawische Fürsten im Kampfum Brandenburg in der Mitte des 12. Jahrhunderts*, Leipzig 1936 [Deutschland und der Osten 2]⁸). Ostrze krytyki Ludata skierowane zostało w pierwszym rzędzie przeciw tezom starszej nauki polskiej (zwłaszcza Mariana Gumowskiego i Stanisława Zakrzewskiego), heroizującej postać Jaksy i kreującej go na zdecydowanego ekspONENTA polityki polskiej na Połabiu. Spoglądając jednak na trwającą po dziś dzień dyskusję, można stwierdzić, że przeprowadzona przez Ludata radykalna redukcja roli historycznego Jaksy i oddzielenie go od współczesnej mu postaci wybitnego możnowładcy polskiego, Jaksy z Miechowa, do czego przychyliła się także znaczna część polskiej nauki historycznej, w bliższych nam czasach ulega kolejnej próbie rewizji.

W roku 1938 zaczęły się w bibliografii H. Ludata pojawiać prace już bezpośrednio dotyczące wczesnych dziejów Polski: *Brandenburg und Polen im Mittelalter* (Jahrbuch der Hochschule für Politik 1, 1938, s. 103–120), *Mieszkos Tributpflicht bis zur Warthe* (Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung 2, 1938, s. 380–385). Zanim jednak przedstawimy wyniki dalszych badań Ludata, warto przyjrzeć się dość powikłanym kolejom jego życia i kariery naukowej.

Związane z paktem o nieagresji z 1934 roku pewne ocieplenie stosunków z Polską umożliwiło wspomnianą, rozpoczętą latem roku 1935, podróż naukową Ludata do Polski. W roku 1937 związał się Ludat z berlińską Wyższą Szkołą Polityki (Hochschule für Politik) – stanowiącą placówkę w typowy dla epoki sposób łączącą cele naukowe z politycznymi i propagandowymi⁹ – obejmując w niej kierownictwo Zakładu Europy Środkowowschodniej (Seminar für Ostmitteleuropa). Na początku 1938 roku otrzy-

⁶ H. Ludat, *Die ostdeutsche Kietze*, Hildesheim–Zürich–New York 1984 w wydawnictwie Georga Olmsa.

⁷ J. M. Piskorski, *Brandenburskie Kietze* (chyże) – instytucja pochodzenia słowiańskiego czy „produkt” władzy askańskiej, PH 79, 1988, s. 301–329.

⁸ Przedruk: H. Ludat, *Slaven und Deutsche im Mittelalter. Ausgewählte Aufsätze zu Fragen ihrer politischen, sozialen und kulturellen Beziehungen*, Köln–Wien 1982 [Mitteldeutsche Forschungen 86], s. 27–84 i komentarz s. 401–402; przekład polski: H. Ludat, *Legends o Jaksie z Kopnika. Niemieccy i słowiańscy książęta w walce o Brennę w połowie XII stulecia*, tłum. J. M. Piskorski, w: *tenże*, *Słowianie – Niemcy – Europa* (jak w przyp. 1), s. 42–92.

⁹ B. Piotrowski, *Od idei międzynarodowego porozumienia do faszystowskiej propagandy. Działalność berlińskiej Deutsche Hochschule für Politik w latach 1920–1939*, SHSG 15, 1986 (wyd. 1989), s. 91–126.

mał dodatkowo stanowisko w zorganizowanym w Pile (ówczesnej Schneidemühl) Institut für Heimatforschung der Universität Berlin (istniał do 1941 roku), gdzie objął kierownictwo Zakładu Historii i Języków. Po wybuchu wojny niemiecko-polskiej H. Ludat został wcielony do Wehrmachtu, nie awansując jednak powyżej stopnia podoficerskiego. Służył w jednostce wojsk przeciwlotniczych, odbywając szlak od Królewca do Leningradu. W odwrocie, a raczej ucieczce przed Armią Czerwoną, znalazł się w 1945 roku na Pomorzu koło Koszalina. Podczas służby z różnym powodzeniem starał się uzyskać możliwość pracy naukowej, czego warunkiem musiało być objęcie liczącego się stanowiska w instytucjach naukowych. Nie został uwięziony powodzeniem, mimo poparcia ze strony W. Hoppego, zamysł objęcia stanowiska w sekcji historycznej powołanego przez nazistów w Krakowie (obwołanym stolicą Generalnego Gubernatorstwa) Instytutu Niemieckiej Pracy Wschodniej (Institut für Deutsche Ostarbeit)¹⁰, niemniej Ludat współpracował z tym instytutem, publikując na łamach instytutowego periodyku artykuł *Zwischen Romantik und Wirklichkeit. Die Ideologie der polnischen Parteien am Vorabend des neuen Weltkrieges* (Die Burg 5, 1944, 1, s. 1–13), przede wszystkim zaś dwa lata wcześniej ważną monografię *Die Anfänge des polnischen Staates* (Krakau 1942 [Schriftenreihe des Instituts für Deutsche Ostarbeit, Sektion Geschichte 3]). Pracy tej należy poświęcić nieco więcej uwagi.

Trudno o jednoznaczną opinię o niej. Doczekała się polskiej recenzji, gdy to stało się możliwe, pięć lat od jej opublikowania. Recenzent Józef Widajewicz przywołał najpierw cytat z 14 strony książki Ludata¹¹: „Nach der Ausschaltung des polnischen Staates und der polnischen Geschichtsforschung ist der Stoff aus der Sphäre der politischen Aktualität und der nationalen Empfindlichkeiten gezogen”, opatrując go następującym komentarzem: „Oto ideał niemiecki: wykluczyć naukę polską od uczestnictwa w dyskusji, a wtedy Niemcy sami wyrokować będą o takiej czy innej wykładni poszczególnych zagadnień polskiej historii. «O trupie można mówić swobodnie». Takie motto zdaje się unosić nad wywodami H. Ludata”.

Uczony polski skłonny był jednak doszukiwać się „drugiego dna”, czy w przywiezionym powiedzeniu Ludata nie kryje się chwyt całkiem innego rodzaju. Ostateczny wynik dociekań takie właśnie nasuwa przypuszczenie:

„Wynik zaiste rewelacyjny. W chwili, kiedy w Niemczech panowała jednomyślna nieomal opinia, że państwo polskie stworzyli Normanowie, H. Ludat miał odwagę sprzeciwić się temu pogładowi”.

„Pytam wobec tego, czy brutalnej tezy tamtej nie postawił Ludat w tym celu, by móc bezkarnie przemycić między Niemcami pogląd swój na początki Polski? [...] O ile takie pobudki zadecydowały o tym, że czymś w rodzaju legitymacji dla książki Ludata miało stać się obrzydliwe hasło, to pobudki rehabilitują częściowo jej autora”.

¹⁰ Zob. A. Rybicka, Instytut Niemieckiej Pracy Wschodniej. Institut für Deutsche Ostarbeit. Kraków 1940–1945, Warszawa 2002, zwłaszcza s. 39 nn., 80 nn.

¹¹ J. Widajewicz, rec. w: RH 16, 1947, s. 254–255. Spacja recenzenta.

Wielu autorów polskich wypowiadało się w przeszłości na ten temat, ale wyważony sąd Józefa Widajewicza najlepiej chyba ujął istotę rzeczy.

Wcześniejsze kierunki badawcze musiały stopniowo ustępować pola zagadnieniom bardziej odpowiadającym „duchowi czasu”, choć na szczęście niezupełnie. Zajęcia dydaktyczne prowadził Ludat głównie z historii Polski XIX i XX wieku oraz dziejów Rosji i ZSRR. Obok pracy *Polens Stellung in Ostmitteleuropa in Geschichte und Gegenwart* (Berlin 1939) należy wymienić opublikowany w tym samym roku, co prawda w prowincjonalnym periodyku, obszerny zarys rozwoju historiografii polskiej, poczynając od przełomu XVIII i XIX wieku (*Die polnische Geschichtswissenschaft. Entwicklung und Bedeutung*, *Grenzmarkische Heimatblätter* 15, 1939, s. 11–53 [1–44]), w którym, co prawda, nie zabrakło zupełnie akcentów nacjonalistycznych, ale – co ważniejsze, zważywszy na czas publikacji – uderza nie tylko dogłębna znajomość polskiego piśmiennictwa historycznego, lecz także uznanie dla jego osiągnięć¹². Artykuł ten jak gdyby zapowiadał grupę prac dotyczących polskiej nauki historycznej, a powstających w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX wieku (zob. niżej).

Lata drugiej wojny światowej i kilka pierwszych lat powojennych były bardzo ubogie w bibliografię H. Ludata. Nawet objęcie stanowiska docenta w zakresie historii średniowiecznej i nowożytnej ze szczególnym uwzględnieniem dziejów Polski na utworzonym w kwietniu 1941 roku przez władze nazistowskie Uniwersytecie Rzeszy w Poznaniu nie bardzo zmieniło sytuację Ludata, nie spowodowało bowiem zwolnienia go z wojska, ani przynajmniej przeniesienia do służby w Warthegau. Nawet pod koniec panowania niemieckiego nie przestał on żywić nadziei na odmianę losu i możliwość pracy w Poznaniu. Po zakończeniu wojny, w 1945 roku, powtórzył habilitację na uniwersytecie w Kilonii, w 1947 roku przeniósł się do Münster, gdzie przez kilka lat musiał się zadowalać prowizorycznym etatem, zamienionym w roku 1951 na profesurę nadzwyczajną, a w 1955 na zapewniającą stabilizację zawodową stanowisko radcy naukowego (*wissenschaftlicher Rat*). Po krótkim epizodzie na uniwersytecie w Moguncji ostatecznie związał się z uniwersytetem w Gießen, gdzie w 1956 roku otrzymał ordynaturę w zakresie historii agrarnej, osadnictwa i gospodarczej, a niebawem objął kierownictwo właśnie utworzonego, międzywydziałowego Instytutu Kontynentalnych Badań nad Rolnictwem i Gospodarką (*Institut für kontinentale Agrar- und Wirtschaftsforschung*), a w jego ramach – Zakładu Historii Europy Wschodniej. Instytutem kierował do roku 1972, a Zakładem do przejścia na emeryturę w 1978 roku. Stał się wpływową postacią w nauce Republiki Federalnej Niemiec, uczestniczył w kilku gremiach decyzyjnych i doradczych, przez kilka lat dodatkowo sprawował profesurę gościnną na uniwersytecie w pobliskim Marburgu, a od

¹² J. M. Piskorski, Herbert Ludat (jak w przyp. 1), s. 336, ujmując to jeszcze dosadniej: „jeśli odrzucimy parę frazesów, dodanych najwyraźniej już po napisaniu właściwego dzieła, jest [praca Ludata] jednym wielkim peanem na cześć polskiej historiografii, także międzywojennej”. Reedycja w: H. Ludat, *Slaven und Deutsche* (jak w przyp. 8), s. 154–202 i posłowie na s. 403. Przekład polski: Polska nauka historyczna, tłum. J. M. Piskorski, w: H. Ludat, *Słowianie – Niemcy – Europa* (jak w przyp. 1), s. 223–260.

1954 roku uczestniczył w charakterze członka w tamtejszej Johann-Gottfried-Herder-Forschungsrat.

Po „chudych” latach niepewnej powojennej sytuacji zawodowej (1945–1951), poczynając od roku 1952, obserwujemy kolejny okres naukowej i publikacyjnej intensyfikacji, przy czym zasadnicze kierunki badań naukowych Ludata stanowiły kontynuację przedwojennych. Lokalne sprawy Brandenburgii wprowadziły na dalszy plan, natomiast coraz częściej zaczęła się w badaniach tego uczonego pojawiać szersza problematyka Słowiańszczyzny, zwłaszcza połabskiej (*Die Slaven und das Mittelalter*, *Die Welt als Geschichte* 12, 1952, s. 69–84; *Die ältesten geschichtlichen Grundlagen für das deutsch-slawische Verhältnis*, w: *Das östliche Deutschland. Ein Handbuch*, Würzburg 1959, s. 127–160¹³; *Elbslaven und Elbmarken als Problem der europäischen Geschichte*, w: *Festschrift für Friedrich von Zahn*, t. 1, Köln–Wien 1968, s. 39–49; *Branibor, havolanská dynastie a Přemyslovci*, *ČsČH* 17, 1969, s. 489–506). Za apogeum tego kierunku badawczego można uznać monografię *An Elbe und Oder um das Jahr 1000. Studien zur Politik des Ottonenreiches und der slavischen Mächte in Mitteleuropa* (Köln–Wien 1971)¹⁴.

Specjalnie wczesnym dziejom Polski oraz relacjom polsko-niemieckim za pierwszych Piastów poświęcił Ludat następujące prace: *Warthe oder Netze*, *Beiträge zur Namenforschung* 1951/1952, s. 213–221; *Die Anfänge des polnischen Staates und das Verhältnis der Polen zu ihrer Geschichte*, *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 11, 1960, s. 581–599; *Reichspolitik und Piastenstaat um die Jahrtausendwende*, *Saeculum* 14, 1963, s. 325–339; *Soziale und politische Strukturprobleme des frühpiastischen Polen*, w: *Agrar-, Wirtschafts- und Sozialprobleme Mittel- und Osteuropas in Geschichte und Gegenwart*, Wiesbaden 1965, s. 371–392; *Piasten und Ottonen*, w: *L'Europe aux IXe – XIe siècles*, Varsovie 1968, s. 321–359; *The medieval Empire and the early Piast state*, w: *Historical Studies. Papers read before the Irish Conference of Historians, Dublin VI 1965*, Dublin 1968, s. 1–21.

Wspomnieliśmy o przedwojennych badaniach Ludata dotyczących problemu chyż (*Kietze*); poczynawszy od 1955 roku zaczęły się ukazywać prace dotyczące początków i postaci wczesnych miast na obszarze Połabszczyzny i – szerzej – wschodniej Europy, z których wymienię następujące: *Vorstufen und Entstehung des Städtewesens in Osteuropa. Zur Frage der vorkolonialen Wirtschaftszentren im slavisch-baltischen Raum*, Köln–Braunsfeld 1955 [*Osteuropa und der Deutsche Osten III/4*], ss. 53; *Die Bezeichnung für „Stadt” im Slavischen*, w: *Syntagma Friburgense. Historische Studien. Hermann Aubin zum 70. Geburtstag dargebracht*, Lindau–Konstanz 1956, s. 107–123; *Zur Evolutionstheorie der slavischen Geschichtsforschung am Beispiel*

¹³ Przekład angielski: *The oldest historical bases of German-Slav relations*, w: *Eastern Germany. A Handbook*, t. 2: *History*, Würzburg 1963, s. 3–35.

¹⁴ Drugie niezmiennione wydanie: Weimar–Köln–Wien 1995 (z postłowiem pióra L. Drallego, s. 211–214). Polskie recenzje: G. Labuda, rec. w: *RH* 39, 1973, s. 137–140; J. Dowiat, *Pierwsi Piastowie między Odrą a Łabą*, *KH* 79, 1972, nr 4, s. 909–915; K. Myśliński, *SHSG* 2, 1973, s. 155–160. Z niemieckich wymienię jedynie: K. Zernack, rec. w: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas NF* 23, 1975, s. 137–141, a także obszerny i krytyczny artykuł O. Kossmanna, *Deutschland und Polen um das Jahr 1000. Gedanken zu einem Buch von Herbert Ludat*, *ZfO* 21, 1972, nr 3, s. 401–466.

der osteuropäischen Stadt, w: *Aus Natur und Geschichte Mittel- und Osteuropas*, Gießen 1957 [Gießener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des europäischen Ostens 3], s. 96–115; *Frühformen des Städtewesens in Osteuropa*, w: *Studien zu den Anfängen des europäischen Städtewesens*, Lindau–Konstanz 1958 [Vorträge und Forschungen 4], s. 527–553; *Wik im Slavischen*, w: *Festschrift für Walter Schlesinger*, t. 1, Köln–Wien 1973, s. 63–77; *Zum Stadtbegriff im osteuropäischen Bereich*, w: *Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter*, Göttingen 1973 [Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Phil.-hist. Klasse, 3. Folge, Nr. 83], s. 77–91.

Kontynuując swoje przedwojenne zainteresowanie polską nauką historyczną, powrócił do tej problematyki w 1952 roku, bacznie i z postępującym zrozumieniem dla polskiej racji stanu – a także z nieukrywany uznaniem dla polskiej nauki historycznej – śledząc jej przemiany i uwarunkowania. Odnotować należy z tego zakresu następujące prace: *Die polnische Wissenschaft im Sog Moskaus*, *Osteuropa* 2, 1952, s. 86–93; *Die deutsch-polnische Vergangenheit in marxistischer Sicht*, *ZfO* 1, 1952, s. 87–101; *Das sowjetische Geschichtsbild Polens*, tamże, s. 371–387; *Zu neuen Breslauer Forschungen*, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* NF 2, 1954, s. 442–459; *Geschichtsrevolution in Ostmitteleuropa*, *Der Remter* 1956, nr 2, s. 3–13; *Das heutige Polen zwischen Ost und West*, w: *Liegt Polen noch in Europa?* 6 Antworten, red. H. Ludat, Gießen 1960, s. 31–60; *Geschichtswissenschaft als Spiegel des Geschichtsbewußtseins in Polen nach 1945*, w: *Geschichtsbewußtsein in Ostmitteleuropa*, Marburg 1961, s. 62–74; *Polen im Widerstreit von Tradition und Revolutionierung*, *Europäische Begegnung* 2, 1962, s. 19–26; *Polen und Deutschland*, Köln 1963 [Quellenhefte zur Lage der Geschichtswissenschaft in Osteuropa nach dem Zweiten Weltkrieg I/1]¹⁵; *Deutsch-polnische Beziehungen in Vergangenheit und Gegenwart*, *Europäische Begegnung* 5, 1965, nr 7/8, s. 412–419; *Die geistige und politische Situation des heutigen Polen*, w: *Hessische Hochschulwochen für staatswissenschaftliche Fortbildung*, Bad Homburg–Berlin–Zürich 1968, s. 3–24.

Osobno należy wspomnieć o pracach luźniej lub w ogóle niemieszczących się w głównych kierunkach badań Ludata, dokumentujących szerokość pola badawczego i naukowej kompetencji autora: *Ostsee und Mare Balticum*, *Zeitschrift der Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte* 76, 1952, s. 1–23; *Die Patriarchatsidee Adalberts von Bremen und Byzanz*, *AfK* 34, 1952, s. 221–246; *Farbenbezeichnungen in Völkernamen. Ein Beitrag zu asiatisch-europäischen Kulturbeziehungen*, *Saeculum* 4, 1953, s. 138–155; *Lübeck in einem russischen Reisebericht des Spätmittelalters*, *Zeitschrift des Vereins für lübeckische Geschichte und Altertumskunde* 35, 1955, s. 71–84; *Das Jerosolimer Kreuz – ein russisches Reliquiar im Hildesheimer Domschatz*, *AfK* 36, 196, s. 63–91 i osobno: Köln–Graz 1956; *Annalistische Aufzeichnungen zur Geschichte des Deutschen Ordens im 14. Jahrhundert*, *ZfO* 5, 1956, s. 97–104; *Moskaus Aufstieg vom Stadtstaat zur Weltmacht*, w: *Sowjetunion – Werden und Gestalt einer*

¹⁵ Są to przetłumaczone na niemiecki i zredagowane przez Ludata materiały „rewizjonistycznej”, wrocławskiej konferencji z lipca 1950 roku, poświęconej stosunkom polsko-niemieckim w dziejach. Ludat jest także autorem wstępu do tej publikacji (s. 1–23).

Weltmacht, red. H. Ludat, Gießen 1962, s. 9–42. W przygotowanej przez Gottholda Rhodego pracy zbiorowej *Geschichte der Stadt Posen* (Neuendettelsau 1953) Ludat był autorem zwięzłego zarysu *Posen vor der Lokation* (s. 1–9).

W dorobku Ludata jest niewiele prac obszerniejszych o charakterze monograficznym. Do takich zaliczyć można obie prace z 1936 roku (o wschodnioniemieckich chyzach i o Jaksie z Kopnika), opublikowaną w 1942 habilitację berlińską o biskupstwie lubuskim, „krakowską” książkę z tegoż 1942 roku o początkach państwa polskiego oraz edycję urbarza lubuskiego z 1965 roku. Preferował krótsze formy wypowiedzi. Dobrze się stało, że znaczna część artykułów naukowych Ludata została udostępniona, niekiedy w uaktualnionej postaci lub z aktualizującymi posłowiami autora, w trzech ważnych publikacjach: *Deutsch-slawische Frühzeit und modernes polnisches Geschichtsbewusstsein* (Köln–Wien 1969)¹⁶, *An Elbe und Oder um das Jahr 1000* (por wyżej, s. XX i przyp. 14) i *Slaven und Deutsche im Mittelalter*. (jak w przyp. 8)¹⁷, do czego należy dodać polskojęzyczną antologię *Słowianie – Niemcy – Europa* (jak w przyp. 1).

Herbert Ludat w latach przypadających na profesurę w Gießen rozwijał ożywioną działalność organizacyjno-naukową i wydawniczą. Przez wiele lat redagował wspomnianą wyżej serię „Gießener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsgeschichte des europäischen Ostens”, w której ukazał się cały szereg ważnych monografii i prac zbiorowych dotyczących Połabszczyzny i innych obszarów świata słowiańskiego¹⁸. We współpracy z archeologiem Herbertem Jankuhnem, mediewistą Walterem

¹⁶ Polskie recenzje: G. Labuda, rec. w: RH 37, 1971, s. 122–124; T. Lalik, rec. w: KH 80, 1973, nr 1, s. 122–125; J. Strzelczyk, rec. w: SO 30, 1973, s. 229–231; O. Halecki, rec. w: Erasmus 23, 1974, s. 688–692.

¹⁷ Polskie recenzje: K. Myśliński, rec. w: SHSG 13, 1984 (wyd. 1986), s. 237–240; J. Strzelczyk, rec. w: KH 90, 1983, nr 4, s. 921–924.

¹⁸ Wymieńmy (z ograniczeniem do średniowiecza): K. Zernack, Die burgstädtischen Volksversammlungen bei den Ost- und Westslaven. Studien zur verfassungsgeschichtlichen Bedeutung des *Veče* (1967, t. 33); K.-D. Grothusen, Entstehung und Geschichte Zagrebs bis zum Ausgang des 14. Jahrhunderts. Ein Beitrag zum Städtewesen Südosteuropas im Mittelalter (1967, t. 37); Z. Fiala, Die Anfänge Prags. Eine Quellenanalyse zur Ortsterminologie bis zum Jahre 1235 (1967, t. 40); E. Amburger, Die Anwerbung ausländischer Fachkräfte für die Wirtschaft Rußlands vom 15. bis ins 19. Jahrhundert (1968, t. 42); H. Schenk, Nürnberg und Prag. Ein Beitrag zur Geschichte der Handelsbeziehungen im 14. und 15. Jahrhundert (1969, t. 46); A. Simsch, Die Handelsbeziehungen zwischen Nürnberg und Posen im europäischen Wirtschaftsverkehr des 15. und 16. Jahrhunderts (1970, t. 50); Beiträge zur Stadt- und Regionalgeschichte Ost- und Nordeuropas. Herbert Ludat zum 60. Geburtstag, red. K. Zernack (1971, t. 55); A. Kubinyi, Die Anfänge Ofens (1972, t. 60); R. Ernst, Die Nordwestslaven und das fränkische Reich. Beobachtungen zur Geschichte ihrer Nachbarschaft und zur Elbe als nordöstlicher Reichsgrenze bis in die Zeit Karls des Großen (1976, t. 74); J. Leuschner, Novgorod – Untersuchungen zu einigen Fragen seiner Verfassungs- und Bevölkerungsstruktur (1980, t. 107); L. Dralle, Slaven an Havel und Spree. Studien zur Geschichte des hevellisch-wilzischen Fürstentums (6. bis 10. Jahrhundert) (1981, t. 108); M. Ludwig, Besteuerung und Verpfändung königlicher Städte im spätmittelalterlichen Polen (1984, t. 126); M. Ludwig, Tendenzen und Erträge der modernen polnischen Spätmittelalterforschung unter besonderer Berücksichtigung der Stadtgeschichte (1983, t. 128); Ch. Lübke, Novgorod in der russischen Literatur (bis zu den Dekabristen) (1984, t. 130); B. Friedmann, Untersuchungen zur Geschichte des abodritischen Fürstentums bis zum Ende des 10. Jahrhunderts (1986, t. 137); B. Wavra, Salzburg und Hamburg. Erzbistumsgründung und Missionspolitik in karolingischer Zeit (1991, t. 179). W roku 1980 jako 100 tom serii ukazała się księ-

Schlesingerem i germanistą Ernstem Schwarzem zorganizował w 1957 roku w Getyndze ważną konferencję naukową z udziałem archeologów i historyków z obu państw niemieckich i Austrii, poświęconą w całości Słowiańszczyźnie Połabskiej, materiały z której, opublikowane w trzy lata później jako *Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder* (Gießen 1960), miały charakter pionierski i do dnia dzisiejszego pozostają jednym z podstawowych opracowań dziejów Słowian Połabskich. Także w Polsce spotkały się z dużym uznaniem¹⁹. W 1963 roku w miejscowości Allendorf odbyła się niemiecko-czechosłowacka konferencja naukowa, z której materiały pod redakcją Františka Grausa i Herberta Ludata ukazały się drukiem kilka lat później (*Siedlung und Verfassung Böhmens in der Frühzeit*, Wiesbaden 1967). Z inicjatywy Ludata jego uczeń, Christian Lübke, w latach 1984–1988 opublikował fundamentalny zbiór regestów do historii Słowiańszczyzny Połabskiej od 900 roku²⁰, natomiast nie został doprowadzony do końca – z powodu odmowy dalszego finansowania przez Deutsche Forschungsgemeinschaft (inna rzecz, że z pewnością mało realny) – projekt kompletnego zbioru tekstów źródłowych do wczesnośredniowiecznych dziejów Europy Wschodniej (*Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa*, red. J. Ferluga, M. Hellmann, H. Ludat)²¹. Do nowej wersji znanego kompendium bibliograficznego *Bibliographie der deutschen Geschichte* (zwane go potocznie od nazwisk dziewiętnastowiecznych inicjatorów „Dahlmann–Waitz”), wydawanego pod auspicjami Max-Planck-Institut für Geschichte w Getyndzie, opracował dział 163/135–1174 „Die Slaven in Deutschland bis 919” (Stuttgart 1976). Od roku 1977 był konsultantem (w dziedzinie „Historia Europy Środkowo-Wschodniej w pełnym średniowieczu”) wydawanej przez wydawnictwo Artemis w Monachium i Zurychu monumentalnej encyklopedii wieków średnich (*Lexikon des Mittelalters*), przyczyniając się zapewne do częstego zapraszania do współpracy uczonych polskich; sam też napisał do niej szereg haseł, dopóki względy zdrowotne nie skłoniły go do przekazania tego obowiązku swemu uczniowi – Christianowi Lübkeemu.

Względy zdrowotne oraz postępujący zanik sił twórczych sprawiły, że ostatnich dwadzieścia lat życia stanowi w jego twórczości niemal zupełną białą kartę. Porządnego zestawienia bibliograficznego prac Ludata właściwie brak; zestawienie zamieszczone (nie wiadomo przez kogo) na końcu dedykowanej mu książki pamiątkowej *Europa slavica – Europa orientalis* (jak w przyp. 18, s. 563–569) nie jest wolne od luk i usterek²².

ga pamiątkowa: *Europa slavica – Europa orientalis*. Festschrift für Herbert Ludat zum 70. Geburtstag, red. K.-D. Grothusen, K. Zernack. Seria ukazywała się początkowo w wydawnictwie Otto Harrassowitz (Wiesbaden), a następnie Duncker & Humblot (Berlin). Zob. także przypisy 4 i 20.

¹⁹ G. Labuda, Z badań nad osadnictwem i ustrojem Słowian połabskich, SO 22, 1962, s. 313–326; L. Tyszkiewicz, rec. w: Sobótka 20, 1965, nr 3, s. 410–415.

²⁰ Ch. Lübke, Regesten zur Geschichte der Slaven an Elbe und Oder (vom Jahr 900 an), Teil 1–5, Wiesbaden 1984–1988 [Giessener Abhandlungen... 131, 133, 134, 152, 157]. Planowana kontynuacja nie doszła, jak dotąd, do skutku.

²¹ Repertorium było publikowane w trzech seriach: łacińskiej, greckiej i słowiańskiej, przerwanych na różnych etapach realizacji.

²² Wygląda na to, że pomija recenzje oraz (ewentualne) prasowe wypowiedzi Ludata. Brak w nim także komunikatu lwowskiego z 1936 roku. Z późnego okresu życia Ludata znany jest mi tyl-

Uczniów – bezpośrednich i pośrednich – miał sporo, choć współpraca chyba nie zawsze się układała gładko, prawdopodobnie także ze względu na pewną apodyktyczność i „staroświeckość” mistrza, co zwłaszcza w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych ubiegłego stulecia mogło być poważnym obciążeniem. Spośród uczniów kontynuujących kierunki badań Ludata należałoby wymienić m.in. Klause Zernacka (który przez kilka lat po przejściu Ludata w stan spoczynku kierował jego instytutem), Christiana Lübkego, Lothara Drallego i Bernharda Friedmanna.

Badania Herberta Ludata stosunkowo słabo znane są poza Niemcami, na co bez wątpienia wpływ miała sporadyczność publikowania w językach innych niż niemieckie²³. Jedyń, jeśli się nie mylę, pracą Ludata opublikowaną w Polsce za jego życia (nie licząc wspomnianego wyżej komunikatu lwowskiego z 1936 roku) jest artykuł *Piasten und Ottonen*, opublikowany w księdze materiałów międzynarodowej konferencji warszawsko-poznańskiej z września 1965 roku *L'Europe aux IXe – XIe siècles. Aux origines des Etats nationaux* (red. T. Manteuffel, A. Gieysztor, Varsovie 1968, s. 321–359). Dopiero kilka lat po śmierci Ludata, w związku z jubileuszem milenium zjazdu gnieźnieńskiego w 2000 roku, ukazały się na łamach ważnych polskich periodyków historycznych przekłady dwóch z części książki *An Elbe und Oder um das Jahr 1000: Piastowie i Ekkehardynowie* (PH 91, 2000, nr 2, s. 181–201) oraz *Piastowie i Ottonowie. Wokół zjazdu gnieźnieńskiego* (ZH 65, 2000, nr 2, s. 7–30)²⁴. W tymże 2000 roku ukazał się wreszcie (wymieniony w przypisie 1) obszerny wybór pism Ludata w tłumaczeniu i z obszernym posłowiem Jana M. Piskorskiego, które jest w tej chwili najobszerniejszym i bardzo kompetentnym wprowadzeniem do życia i naukowego dzieła Herberta Ludata.

Dziejowe zawirowania, częściowo od Ludata niezależne, ale częściowo także przezeń zawinione (jeżeli słowo „zawinione” byłoby tu w ogóle na miejscu), sprawiły, że w Polsce nie doczekał się nigdy oficjalnego uznania²⁵. Przeciwnie – zwłaszcza przytoczone wyżej fatalne i cyniczne słowa z publikacji z 1942 roku, mimo wskazującej na potrzebę zrozumienia intencji wypowiedzi Józefa Widajewicza z 1947 roku, powtarzane były niejednokrotnie, na ogół bez głębszej refleksji. Nie mogły także, zwłaszcza w latach przed przełomem październikowym 1956 roku, na uznanie „oficjalnej” historiografii polskiej liczyć powojenne już prace Ludata, wskazujące na niebezpieczeństwo ideologizowania w duchu materializmu historycznego i „sowietyzacji”. Bodaj po raz pierwszy próbę wyważonej oceny postawy i działalności Ludata

ko jeden jego artykuł: Böhmen und die Anfänge Ottos I., w: Politik, Gesellschaft, Geschichtsschreibung. Giessener Festgabe für František Graus zum 60. Geburtstag, Köln–Wien 1982 [Beihefte zum Archiv für Kulturgeschichte 18], s. 131–164, a także posłowie do reedycji habilitacji o biskupstwie lubuskim, które ukazało się w Hildesheim w 1993 roku.

²³ Nie bez zdziwienia wypada stwierdzić brak wzmianki o Ludacie w szerokiej panoramie: Die deutschsprachige Mediävistik im 20. Jahrhundert, red. P. Moraw, R. Schieffer, Ostfildern 2005.

²⁴ Wzboagacone o przedruk nekrologu H. Ludata pióra A. Poppe i S. Trawkowskiego (jak w przyp. 1) oba wymienione teksty zostały wydane łącznie w prywatnym druku: H. Ludat, Nad Łabą i w Gnieźnie wokół roku 1000, Warszawa–Toruń 2000.

²⁵ Natomiast w 1968 roku Czechosłowacka Akademia Nauk, doceniając zasługi Ludata w dziedzinie naukowej współpracy pomiędzy Czechosłowacją a Niemcami, nadała mu (ponoć jak pierwszemu Niemcowi) medal Františka Palackiego.

podjął w roku 1956 Gerard Labuda w rozprawie *Stare i nowe tendencje w historiografii zachodnio-niemieckiej*²⁶, w której zaliczył Ludata do nielicznego, ale coraz bardziej żywotnego nurtu historiografii RFN, dążącego do zbliżenia polsko-niemieckiego i do opartego na wzajemnym szacunku (oraz wzajemnej znajomości) dialogu historycznego. Nie pomijając istotnych, zdaniem Labudy, niedostatków poglądów Ludata (do nich zaliczył przekonanie o dominacji materializmu historycznego w nauce polskiej poprzez narzucenie jej z zewnątrz), zamknął wywód następującą konkluzją: „Nie wahamy się zaliczyć Ludata do tych historyków niemieckich, którzy zajęli czynną, godną intelektualisty postawę wobec dokonywającej się rzeczywistości i którzy nie tylko starają się pojąć węzłową problematykę badawczą naszych czasów, lecz także swoją własną pracą wpływać na jej dalszy rozwój. Jakkolwiek przechodzi on fobie i niepokoję charakterystyczne dla swego środowiska politycznego, to jednak w miarę możliwości stara się o wyrobienie sobie własnego, niezależnego sądu. Taką postawę, trzeba to podkreślić, zajmuje dziś w Niemczech coraz więcej uczonych, choć przyznać trzeba, liczba ich nie jest zbyt duża. Nie wątpimy jednak, że będzie ona coraz bardziej rosła”.

„Czasy się zmieniają, uczeni także” – stwierdził Labuda w innym miejscu, ale w tym samym 1956 roku²⁷.

Recepcja poglądów naukowych Herberta Ludata w Polsce była znaczna, można powiedzieć, że zasadniczo, przynajmniej jeżeli chodzi o nurt dotyczący Słowiańszczyzny Połabskiej i wczesnych stosunków polsko-niemieckich, poglądy jego zostały przyjęte niemal powszechnie, niekiedy jedynie z drobniejszymi modyfikacjami. Nie sposób w biogramie Ludata pominąć ścisłych związków z uczonymi polskimi, których często gościł w gießeńskim instytucie jako profesorów gościnnych lub stypendystów, zapewniając im doskonałe warunki do pracy i możliwość wymiany myśli. Byli wśród nich m.in. Gerard Labuda, Andrzej Poppe, Benedykt Zientara, Stanisław Trawkowski, Jerzy Strzelczyk, Jacek Hertel. Z niektórymi polskimi historykami prowadził Ludat ożywioną korespondencję naukową, a także pomagał w uzyskiwaniu potrzebnych książek. Wiadomo, że podobne związki łączyły Ludata z uczonymi innych krajów naszej części Europy. Gdy wybitny czeski mediewista, František Graus, po „praskiej wiośnie” 1968 roku zdecydował się na emigrację, kilka pierwszych lat emigranckiego życia mógł, bez wątpienia dzięki Ludatowi, pracować na uniwersytecie w Gießen, dopóki w 1972 roku nie osiadł na stałe w szwajcarskiej Bazylei.

Herbert Ludat zmarł w Gießen 27 kwietnia 1993 roku. Z usposobienia (przynajmniej w późniejszym okresie życia), a zapewne także nie bez związku z pogarszającym się stanem zdrowia, głęboki pesymista, zdaniem niektórych także hipochondryk, był niezwykle powściągliwy w ujawnianiu swych myśli i przekonań. Nie pozostawił

²⁶ G. Labuda, *Stare i nowe tendencje w historiografii zachodnio-niemieckiej*, PZ 12, 1956, nr 5–6, s. 224–252, przedruk w: tenże, *Polsko-niemieckie rozmowy o przeszłości*, Poznań 1996, s. 163–190, zwłaszcza s. 166 nn.

²⁷ Co dało dociekliwemu historykowi warszawskiemu, Włodzimierzowi Borodziejowi, powód do następującego komentarza: „Inwiefern bei diesem lakonischen Kommentar die Erinnerung an eigene Erfahrungen im polnischen Stalinismus eine Rolle gespielt hat, werden wir wohl nicht erfahren” (W. Borodziej, „Ostforschung” aus der Sicht der polnischen Geschichtsschreibung, ZfO 46, 1997, 3, s. 421).

po sobie, o ile mi wiadomo, jakichkolwiek materiałów biograficznych, jedynie z wielkim trudem można się doszukać pewnych akcentów osobistych we wstępach czy posłowiach do niektórych zbiorów jego prac. Nie ułatwia to zadania biografowi. Nie dysponuję na przykład wiedzą o stosunkach rodzinnych i dzieciństwie profesora (nie znam nawet imion i społecznej kondycji jego rodziców), brak jakichkolwiek (poza przytoczonymi przez Piskorskiego) enuncjacji dotyczących przeżyć wojennych. Wraz z żoną Mechtyldą zgromadził w domu piękną kolekcję porcelany.

Gdyby spróbować jak najbardziej lapidarnie podsumować znaczenie prac Herberta Ludata²⁸, to za najważniejsze – tak z naukowego, jak również moralnego punktu widzenia – wypadnie uznać utorowanie drogi (rozpoczęte, trzeba koniecznie dopowiedzieć, w wyjątkowo temu niesprzyjających warunkach Trzeciej Rzeszy) przekonaniu o konieczności uwzględniania przez niemiecką naukę historyczną osiągnięć i dorobku nauki polskiej, mimo także i jej uwikłania w społeczne i polityczne uwarunkowania polskiej historii. Zaczynając od początków naukowej aktywności Ludata, dotyczących wczesnych dziejów Marchii Brandenburskiej, stopniowo rozszerzanych na inne obszary Słowiańszczyzny Połabskiej, podkreślić trzeba nowatorski charakter jego badań, polegający na uwzględnieniu, oprócz źródeł historycznych w ścisłym tego słowa znaczeniu, danych językoznawstwa, zwłaszcza toponomastyki historycznej, ale także – szerzej rzecz ujmując – na przyznaniu dziejom plemion połabskich samodzielnego znaczenia, niejako ich „upodmiotowania”, jako odrębnemu bytowi pomiędzy Niemcami a Polską, a później – jako obszarowi i podmiotowi kształtowania się wschodnioniemieckich „nowych plemion”. Ten nurt badań Ludata, tak pod względem merytorycznym, jak również metodycznym w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX wieku bynajmniej jeszcze w nauce niemieckiej niedominujący, podzielany przez niektórych innych badaczy współczesnych Ludatowi (jak Walter Schlesinger, Manfred Hellmann, Wolfgang H. Fritze, Hans-Dietrich Kahl) bądź młodszego pokolenia (jak zwłaszcza Klaus Zernack i Christian Lübke), zyskał w miarę upływu czasu rosnące uznanie i instytucjonalną kontynuację w postaci ukonstytuowanej w Berlinie w 1978 roku interdyscyplinarnej Grupy Roboczej „Germania Slavica”, która po zjednoczeniu Niemiec znalazła kontynuację w Lipsku. Przecistawiając się tradycyjnej, w duchu Hegla i Rankego, koncepcji dziejów Europy, ograniczającej je do historii ludów romańskich i germańskich, a znaczenie wschodu Europy, ewentualnie z wyłączeniem Rosji, dostrzegającej tylko w aspekcie roli i udziału „wiodącego” elementu niemieckiego, podkreślał miejsce i samodzielną rolę dziejową krajów i ludów Europy Środkowo-Wschodniej. Nie miał wątpliwości udzieleni pozytywnej odpowiedzi na prowokujące pytanie: „Liegt Polen noch in Europa?” w tytule zredagowanej przez siebie książki z 1960 roku, mimo nurtujących go obaw związanych z powojennym, głębokim podziałem Europy nie tylko aktualnie, lecz również w całym tysiącletnim procesie dziejowym.

Jerzy Strzelczyk

²⁸ Po bardziej szczegółowe próby ich oceny wypadnie odesłać do wymienionych w przypisie 1 prac Jana M. Piskorskiego i Klauza Zernacka.